

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

БЕЛОЗЬОРОВА Н.О.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ У ХІХ СТ.

Сьогодні визначальним у реалізації освітньо-виховної мети початкової освіти в Україні стає такий підхід до вирішення складних завдань виховання підростаючого покоління, основою якого є глибоке осмислення й усвідомлення історико-педагогічного досвіду, звернення до національних джерел педагогічної теорії та шкільної практики, методів і форм практичної діяльності вчителів початкової школи.

Аналіз численних науково-педагогічних джерел (В. Галузинський, М. Євтух, С. Золотухіна, В. Курило, Д. Латишина, В. Майборода, О. Мельничук, О. Піскунов, І. Прокопенко, О. Сухомлинська та ін.) свідчить, що особливої уваги вчених потребує ХІХ ст. – визначальний період у становленні початкової освіти України. У цей час народна освіта в Україні стає однією з основних державних проблем. Стан її вирішення визначався низкою соціально-економічних (поступом тогочасних суспільно-економічних відносин, для яких характерним був розклад кріпосництва, зростання обсягу внутрішньої та зовнішньої торгівлі, збільшення вивозу сільськогосподарської продукції, розвиток промисловості, застосування найманої праці в ній) та історико-культурних передумов.

Мета статті – визначити соціально-економічні та історико-культурні передумови становлення початкової освіти для творчого використання в сучасних умовах вітчизняного педагогічного досвіду.

Аналіз праць учених (М. Євтух, С. Золотухіна, О. Любар, М. Стельмахович, Г. Троцько, Д. Федоренко та ін.) свідчить про те, що впродовж століть українське шкільництво розвивалося на народній основі, зберігаючи при цьому, поруч зі спільними, єдиними для всього українського народу властивостями, деякі місцеві особливості. Це, насамперед, спричинено фактом підпорядкування різних частин України різним імперіям. Вже з кінця ХVІІІ ст. життя українців пішло двома шляхами: одним торували східні українці в Російській імперії, а другим – західні українці у складі трьох різних імперій [11, с. 233–234].

Західноукраїнські землі в зазначений період перебували під владою різних імперій: Польщі, Австро-Угорської імперії, Угорщини, Чехословаччини та Румунії [7, с. 6]. Цей факт значно вплинув на розвиток початкової освіти західноукраїнських територій, населення яких існувало в умовах домінування влади іншомовних та іншокультурних держав, освітнього ти-

ску з боку представників інших етнічних груп. Так, у Галичині тривав процес колонізації, на Закарпатті – мадяризації, а на Буковині – румунізації українського населення [11, с. 234]. Історично під впливом різних культур опинилася досить значна кількість українського населення. Наприклад, унаслідок трьох поділів Польщі західноукраїнські землі площею понад 60 тис. кв. км з населенням 2,5 млн осіб (у тому числі 2 млн українців) стали колонією Австрійської імперії ще наприкінці XVIII ст. [4, с. 1–5].

Ще одним чинником, який у другій половині XIX ст. значно вплинув на розвиток початкової освіти України, було те, що західноукраїнські території поступово переходили до капіталістичних форм господарювання. Завдяки здійсненій Австрійським урядом у 1848 р. селянській реформі [1, с. 252] зросла товарність сільського господарства, ширше використовувалася вільнонаймана праця, поліпшилися знаряддя праці, частіше застосовувалася техніка. Водночас у тогочасних джерелах відзначається, що наприкінці XIX – на початку XX ст. Галичина та інші західноукраїнські землі переживали важке економічне становище. У “Географічному та статистичному огляді Галіції та Буковини”, складеному за офіційними джерелами у 1870 р., зазначено: “Зі знищенням обов’язкової праці відбулася значна зміна у господарстві, тим не менш, країна до сього часу знаходиться у скрутному та перехідному стані... У сучасних умовах сільське господарство перетворилося у звичайну промисловість. Колишні джерела прибутків поступово вичерпуються, а управління з кожним роком стає все складнішим, унаслідок зростання податків і, у цілому, витрат на маєток... Взагалі Галіція у географічному, господарському та соціальному відношеннях знаходиться у невигідному становищі” [4, с. 48]. Як наслідок, ці краї ще довго залишалися аграрними, і переважна більшість земель перейшла у володіння іноземним поміщикам [3, с. 42]. Завдяки перебуванню під поміщицьким контролем юридично вільні селяни фактично були в економічному кріпацтві в іноземців.

Таким чином, соціально-економічна ситуація, в якій опинилися мешканці західноукраїнських земель, серйозно гальмувала освітній та культурний поступ українців, зокрема, розвиток початкових шкіл. Необхідність розвитку початкової освіти українського народу була дуже гострою, оскільки “відсутність власної держави викликала нагальну потребу так будувати освіту і виховання підростаючих поколінь, щоб зберегти українську націю в умовах відкритої антиукраїнської політики польського уряду” [6, с. 7–8]. Це розуміли українські просвітники, представники прогресивної громадськості, культурно-освітніх і релігійних товариств.

Під впливом прогресивних ідей українських просвітників процеси становлення початкової освіти в західноукраїнських областях поступово набирали сили. Нагляд за освітою в Галичині та Буковині здійснювався урядом, органами якого були місцеві заклади й спеціальні навчальні управління, що перебували в залежності від Міністерства духовних справ (віровизнань) та освіти. Контроль за викладанням Закону Божого в усіх школах був доручений духовенству, а викладання інших предметів відбу-

валосся під наглядом спеціально створених за законом 25 травня 1868 р.: провінційної навчальної ради; окружної навчальної ради в кожному окрузі; місцевої навчальної ради для кожної волості [4, с. 83]. Створена в 1869 р. Крайова (провінційна) шкільна рада була вищою інстанцією у справах нагляду та керівництва школами Буковини [15, с. 56–57].

На західноукраїнських землях, що не входили до складу Росії, існувало три типи початкових шкіл: головні, тривіальні (другорядні), парафіяльні. Про поширення цих типів шкіл на західноукраїнських територіях свідчать наведені в “Географічному та статистичному огляді Галиції і Буковини”, виданому у 1870 р., дані: на Галичині у 1868–69 рр. діяло 30 головних, 1768 тривіальних та 259 парафіяльних початкових шкіл, на Буковині – 16 головних, 149 другорядних [4, с. 84–85]. Парафіяльні – однокласні – були єдиними школами, де певний період часу (з 1848 р.) викладання дозволялося українською мовою [10, с. 153–154; 8, с. 190]. Іншими мовами навчання були німецька та польська, бо до українських народних шкіл, крім українців, ходили представники інших національних груп, переважно поляки та євреї [3, с. 45]. Причому в тривіальних трикласних школах навчалися як німецькою, так і польською мовами. У головних чотирикласних початкових школах, які були спрямовані на підготовку учнів до продовження навчання в середніх закладах освіти (гімназіях), викладання велося виключно німецькою мовою [11, с. 236]. Це дає підстави для висновку про небажання держави залишати домінуючі позиції в освіті, створювати умови для розвитку національно свідомих освічених українців. Адже українські школи “посідали найнижче місце в системі освіти Австро-Угорської імперії” [11, с. 254], даючи українцям лише елементарну освіту, а для продовження навчання учням необхідно було засвоювати іноземну мову, інтегруватися до культури іншого народу.

Спираючись на думку деяких сучасних учених (Т. Завгородня), австрійські закони початку ХХ ст. щодо українського шкільництва в цілому можна охарактеризувати як відносно демократичні: під впливом національного піднесення уряд був вимушений іти на деякі поступки в галузі освіти. Унаслідок цього в Австро-Угорській імперії було створено більше можливостей для національно-культурного відродження українців порівняно з Російською імперією [6, с. 15].

Менш лояльно ставилися до української мови в початковій освіті західноукраїнських областей поляки, які вважали, що “українці не мають підстав для самостійного національного розвитку, вони належать до польського племені й українська мова – це тільки діалект польської мови” [7, с. 15]. Незважаючи на значний етнокультурний тиск, українська освіта розвивалася на підлеглих Польщі територіях на народній основі та “мала відмінну від польської мету, що була продиктована національними інтересами українців і стала основою діяльності громадських культурно-освітніх організацій... Рідномовна школа, окрім підготовки освіченої культурної особистості трудівника, громадянина Польщі, мала на меті формування національно свідомого українця” [7, с. 12].

Польська культура протягом усього періоду, який досліджується, справляла досить великий вплив на розвиток освіти в українських землях, причому не тільки на територіях, що перебували під владою Польщі, а й на значній частині підросійської України. Польська інтелігенція і поміщики відігравали важливу роль у культурному житті усього Правобережжя [5, с. 4].

З іншого боку, значний вплив на розвиток культури та освіти України справляла Росія, яка історично приєднала до свого складу значну кількість українських земель. Маємо відомості, що ще на початку XVIII ст., за державним указом щодо створення губерній, значна територія України була розподілена у складі Росії на дві губернії – Київську та Азовську [16, с. 436–438]. Згідно з державним актом жовтня 1721 р., Російська держава була перетворена на Російську імперію, до складу якої увійшли Правобережна Україна, Білорусія, частина Польщі, Бессарабія, Північний Кавказ [17, с. 444–446].

Таким чином, історичний поступ України відбувався в умовах відсутності самостійної політичної організації, що, на думку вченого початку XX ст., українця за походженням, професора І. Линниченка, було “значної сили гальмом для самостійного культурного розвитку”. Причому дія цього історичного факту переоцінювалася вченим настільки, що дала підстави стверджувати: “Власної оригінальної самостійної культури Малоросія ніколи не мала, вона підкорялася то впливу культури польської, то культури великоруської” [9, с. 13]. А в “Описі про Малу Росію і Україну”, складеному С. Зарульським у XIII ст. та надрукованому в Москві у 1848 р., Україна розглядається як “частина Російської держави; мешканці як у нинішній час, так і у давнину... були у володінні Великих Князів Київських” [13, с. 1].

Проте існувала й інша думка про історичне та культурне значення України. Так, у виданих у Санкт-Петербурзі 1773 р. “Коротких географічних, політичних та історичних відомостях про Малу Росію”, складених В. Рубаном, зазначено: “Народ Малоросійський старовиною своєю, різними славетними діяннями і особливою схильністю до мистецтв та наук, також і відмінними щедрої природи творами, перевагами вольностей і способу правління, відомий у світі” [13, с. IV]. Набуттю самобутності українців сприяло те, що певна частина України, а саме Запоріжжя, довгий час утримувала незалежність, не вступаючи з Росією не тільки в культурний, а й у торговий обмін. Про це свідчить “Інструкція про управління Азовською губернією”, у якій приписано: “...запоріжців ...ні з їх товарами, ні за для будь-яких справ в губернію Воронежську і нікуди у Великоруські міста... не пропускати...” [18, с. 456–457]. Автономність Запорізького краю підкреслював і вчений початку XX ст. І. Линниченко: “Демократичний строй Малоросії існував лише серед Запорожжя – буйного військового товариства” [9, с. 13]. І, хоча в період, що досліджується, ці території вже увійшли до складу Російської імперії, їх культура й освіта зберегла певну специфіку, що полягала в керівній ролі громади в розвитку соціальних, культурних, освітніх процесів.

У середині XIX ст. до складу Російської імперії входило 80% українських земель [1, с. 256]. У той час царизм увів нові форми державного

управління у вигляді намісництв і генерал-губернаторств. З 10 генерал-губернаторств Російської імперії три припадало на Україну. Таким чином, усі дев'ять її губерній, а саме: Харківська, Чернігівська, Полтавська, Київська, Подільська, Волинська, Катеринославська, Херсонська й Таврійська, – входили відповідно до Малоросійського, Київського та Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторств [12, с. 64–65].

У цей період початкова освіта України вже мала певні історично закладені традиції, що великою мірою визначили напрям і специфіку її розвитку. Ще наприкінці XVII – на початку XVIII ст. на Лівобережній та Слобідській Україні в ряді міст і сіл були початкові школи, в яких навчалися діти городян, козаків, селян; до 1786 р. – часу прийняття державної реформи щодо початкових шкіл – грамоту поширювали також мандрівні дяки [8, с. 193]. Відомості, що збереглися з XVIII ст., вказують, що тоді в південній частині Чернігівської області було 360 шкіл, у яких дітей навчали вільні професійні вчителі [14, с. 68–69]. Все це свідчить про природне прагнення українського народу до освіти.

Подальша еволюція освіти на території України, що перебувала під владою Російської імперії, відбувалася під впливом процесу державного реформування початкової освіти. Біля витоків державного реформування освіти стояла російська цариця Катерина II, якій “народне училище зобов'язане своїм існуванням” [2, с. 19, 38]. Розробляючи “національний шкільний план”, Катерина II спиралася на австрійський досвід, не тільки досконально вивчивши його, а й запросивши відповідних іноземних фахівців для практичного влаштування шкільної справи [2, с. 7–19]. Це, безумовно, позначилося на стратегії розвитку початкової освіти в державі, яка мала регламентуючий характер, була викладена у формі приписів, іноді далеких від реалій життя, та недостатньо використовувала місцеві умови й можливості.

Висновки. У цілому розвиток освіти в Україні зумовлений глобальними чинниками, пов'язаними зі змінами суспільного ладу, державної імперської політики, економічного стану, а також з національно-культурними інтересами та традиціями держав, під владою яких тривалий час були вітчизняні території. У різних регіонах України існувала певна специфіка становлення початкової освіти, визначення якої становить науковий інтерес та є предметом майбутніх наукових розвідок.

Література

1. Бойко О.Д. Історія України : навч. посіб. / О.Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2006. – 686 с.
2. Белецкий А. Русское народное училище по Уставу 5 августа 1786 г.: (к столетнему юбилею русского народного училища) / А. Белецкий. – Вильна : тип. А.Г. Сыркина, 1886. – 38 с.
3. Геник Л.Я. Релігійно-моральне виховання молоді в навчальних закладах східної Галичини (кінця XIX – початку XX ст.) / Л.Я. Геник. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – 270 с.

4. Географическое и статистическое обозрение Галиции и Буковины / [сост. Карл фон Шмедес ; пер. Н. Фельдман]. – СПб. : Обществ. Польза, 1870. – 150 с.
5. Дровозюк Л.М. Земства і народна школа на правобережній Україні у 1904–1920 роках / Л.М. Дровозюк. – Вінниця : УНІВЕРСУМ-Вінниця, 1997. – 48 с.
6. Завгородня Т. Теорія і практика навчання в Галичині (1919–1939 роки) / Т. Завгородня. – Івано-Франківськ, 2007. – 391 с.
7. Зайченко І.В. Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). / І.В. Зайченко ; [за ред. М.Д. Ярмаченка]. – Л., 2002. – 344 с.
8. Левківський М.В. Історія педагогіки : підручник / М.В. Левківський. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 360 с.
9. Линниченко И.А. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо проф. М.А. Грушевскому / И.А. Линниченко. – Одесса, 1917. – 40 с.
10. Лузан П.Г. Історія педагогіки та освіти в Україні : навч. посіб. / П.Г. Лузан, О.В. Васюк, О.М. Бернова. – К. : Національний аграрний університет, 2006. – 301 с.
11. Любар О.О. Історія української школи і педагогіки : навч. посіб. / О.О. Любар, М.Г. Стельмахович, Д.Т. Федоренко ; [за ред. О.О. Любар]. – К. : Знання : КОО, 2003. – 450 с.
12. Міськова Н.М. Становлення змісту шкільної початкової математичної освіти в Україні (60-ті роки ХІХ – 30-ті роки ХХ століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Н.М. Міськова. – Рівне, 2005. – 293 с.
13. Описание Малой России и Украины / [сост. С. Зарульский]. – М., 1848. – 27 с.
14. Описание Черниговской губернии / [сост. по поруч. Губернского земства членом Императорского Русского Географического общества А.А. Русовым]. – изд. ред. “Земского Сборника Черниговской губернии”. – Чернигов, 1899. – Т. 2. – 377 с.
15. Путівник // Державний архів Чернівецької області. – К. ; Чернівці, 2006. – Т. 1 : Фонди дорадянського періоду. – 378 с.
16. Россия. Законы и постановления. Полное собрание законов Российской империи: (Собрание 1-е. С 1649 по 12 дек. 1825 г.). – СПб. : Тип. 2 Отд-ния Собств. е. и. в. канцелярии, 1700–1712. – Т. 4. – 881 с.
17. Россия. Законы и постановления. Полное собрание законов Российской империи: (Собрание 1-е. С 1649 по 12 дек. 1825 г.). – СПб. : Тип. 2 Отд-ния Собств. е. и. в. канцелярии, 1720–1722. – Т. 6. – 818 с.
18. Россия. Законы и постановления. Полное собрание законов Российской империи: (Собрание 1-е. С 1649 по 12 дек. 1825 г.). – СПб. : Тип. 2 Отд-ния Собств. е. и. в. Канцелярии, 1723–1727. – Т. 7. – 925 с.